

Słowo wstępu

Poniższa praca zbiorowa jest materiałem pokonferencyjnym, efektem spotkania polskich politologów we wrześniu 2017 roku. Celem konferencji pt.: *Oblicza przemocy*, zorganizowanej przez Zakład Filozofii i Teorii Polityki, Instytutu Nauk Politycznych UW, była próba refleksji badaczy społecznych nad problemem przemocy, agresji, oraz genezy, mechaniki i funkcji w życiu społeczno-ekonomiczno-politycznym. Problem przemocy w życiu człowieka jest stały, zarówno w sensie realiów, jak i refleksji. Od czasów antycznych rozważania filozoficzne często podejmowały analizę przemocy, agresji, wojny. Tu klimat miejsca i czasu podpowiadał interpretację. Raz za niewątpliwą skłonność człowieka do przemocy miały odpowiadać prawa natury, innym razem prawa boskie lub nieuchronność procesów historycznych. XX wiek wraz z dwiema wojnami światowymi ukazał bezmiar możliwości człowieka w zakresie masowego stosowania przemocy. To także czas pogłębionych badań nad zjawiskiem przemocy, agresji, które nie poddają się łatwo monodyscyplinarnym analizom. Tak jest ich natura. Stąd problem ten dawno rozlał się poza gabinety filozofów. Współcześnie badania nad przyczynami, charakterem i skutkami przemocy są uprawiane przez takie dyscypliny jak: biologia, medycyna, psychologia, socjologia, antropologia, politologia, prawoznawstwo, prakseologia, pelemologia oraz wiele innych. Co więcej, spory o naturę przemocy wpisują się w paradygmatyczne i ideologiczne nietożsamości między naukami przyrodniczymi a społecznymi oraz w zakresie samych nauk społecznych. Nie powinno to wszakże dziwić. Sprawa jest niezwykle istotna dla funkcjonowania człowieka i zbiorowości, w których uczestniczy. Tu możliwych płaszczyzn sporów naukowych jest co najmniej kilka.

Pierwszym polem badawczym, który jest podejmowany od wielu wieków problem genezy agresji, przemocy u człowieka. Faktem pozostaje, iż tylko statystycznie ludzie w znanej i udokumentowanej historii prowadzili ze sobą kilkanaście tysięcy wojen, a okres ostatnich 100 lat przyniósł bezprecedensową historycznie ilość ofiar przemocy wojennej. To zrodziło pytanie, skąd u naszego gatunku taka skłonność do agresji wewnątrzga-

tunkowej. Jedną z możliwych płaszczyzn sporu jest tu relacja natura-kultura (cywilizacja). Badacze opcji pierwszej wskazują na rolę czynników naturalnych jako determinantów agresji. Człowiek ma być z biologicznej natury gatunkiem hiperagresywnym. Hiperagresja ta jest tylko chwilowo i z trudem powstrzymywana przez ramy kulturowe, prawne, moralne itp. Tu agresja w życiu tak prywatnym, jak i zorganizowanym w formy państwowe jest pokłosiem naszego uposażenia, z „matki natury”. Tu terror państwowy, terroryzm antysystemowy, wojny, konflikty zbrojne są rezultatem instynktu agresji. Współcześnie ten nurt rozwija się ramach badań etologicznych, genetycznych, neurofizjologicznych, medycznych, psychiatrycznych itp. Każda z nich w innym kontekście tłumaczy przemoc. Ten typ rozumowania często budzi zrozumiałą opór nie tylko w zakresie czysto naukowym, lecz także ideologicznym i etycznym. Niełatwo pogodzić się z ujęciem, iż przemoc, agresję, wojny należy zaakceptować jako nieuchronne prawo natury. Jako przeciwwaga dla tych koncepcji pojawia się opcja zorientowana na rolę cywilizacji, kultury, społeczeństwa w kreacji przemocy. Tu nacisk kładziony jest na takie czynniki jak: charakter rywalizacji, konfliktu o zasoby we wspólnotach ludzkich, rolę zagęszczenia populacyjnego, elementy socjalizacyjno-wychowawcze, rolę mediów, autorytetów, a w końcu polityków. Tu źródłem problemu przemocy nie jest spuścizna gatunkowa, biologiczna, genetyczna, lecz cywilizacyjna nadbudowa. To ideologicznie, choć nie zawsze naukowo, bezpieczniejsza interpretacja. Pozwala ona wierzyć w możliwości kontroli, wpływu czy wyeliminowania agresji z życia człowieka. Pozwala też na możliwość negatywnej oceny moralnej tych, którzy stosują przemoc w relacjach społecznych. W dyskusjach nad problemem pojawiają się podejścia, które integrują dwugłos zjawiska agresji. Zauważa się, że z jednej strony, ma ona podłoże w biologii człowieka i jest naturalnym mechanizmem, który pozostał po okresie ewolucji, z drugiej zaś kultura mocno determinuje kształt jej przejawów. Podkreśla się tutaj fakt nieuchronnej, naturalnej konieczności rozpatrywania człowieka zarazem jako istoty biologicznej i kulturowej. Tutaj agresji nie rozpatruje się jako wynik zwierzęcego instynktu, lecz jako przejaw, bazującej na kulturze, instrumentalizacji agresji opierającej się na racjonalizacji czy chłodnej kalkulacji (pomijając jej wersję afektywną, gdzie silne pobudzenie emocjonalnie prowadzi do reakcji agresywnej). W ramach tego podejścia ukazuje się także agresję jako swoistą interakcję dwóch końców jednego łańcucha – agresja jest biologiczną emanacją egzystencji człowieka znajdującą ujście w kulturowych formach działania, a kultura i jej ewolucja narzuca formy (również nowe) jej wyrażania.

Drugim problemem badawczym, który stał się też przedmiotem rozważań Autorów poniższego tomu, jest zakres i płaszczyzny przemocy. W najbardziej powszechnym stereotypie przemoc i agresja dotyczy sfery fizycznej, cielesnej człowieka. Tu przemoc jest traktowana jako zadawanie bólu fizycznego, cierpienia, to czynienie, zwłaszcza trwałe, uszczerbku na zdrowiu, w najbardziej skrajnej postaci – odebranie życia. Współczesne badania wielokrotnie jednak podnoszą, iż przemoc ma różne oblicza, które nie mogą być sprowadzone tylko do zadawania cierpienia fizycznego. Istotne jest tu bowiem, iż cechą definicyjną przemocy nie jest płaszczyzna zadania bólu, cierpienia, ale destrukcyjna istota takiego działania. O przemocy możemy mówić zatem we wszystkich wymiarach, gdzie efektem u ofiary będą trwałe, nieodwracalne straty, ból, poczucie krzywdy, trudnej do zrekompensowania i na trwałe osłabiającej lub wręcz niszczącej ofiarę. Przy takim ujęciu katalog form przemocy jest nader szeroki. Jest tu miejsce na przemoc ekonomiczną, która niszczy bazę materialną jednostek i zbiorowości. To także przemoc psychologiczna, emocjonalna, która nie zadaje bólu i cierpienia czysto fizycznego, lecz dokonuje trwałej destrukcji przeżyć psychologicznych człowieka, okalecza trwałe i nie mniej szkodliwie niż przemoc fizyczna. Przemoc moralna pozbawia poczucia honoru, godności, tożsamości, odmawia człowiekowi przynależności do uniwersum etycznego. Badacze związani z nurtem kognitywistycznym, komunikacyjnym, kulturowym wskazują na przemoc symboliczną, miękką formę narzucenia określonych, a krzywdzących dla niektórych, narracji, stereotypów, form językowych itp. Analizy badaczy społecznych często opisują przemoc strukturalną: wynikającą z biedy, niedostatku, frustracji, poczucia depriwacji. Reasumując to pole badawcze, należy podkreślić bardzo duże bogactwo form, płaszczyzn i przejawów przemocy. Wzniesienie się ponad poziom agresji czysto fizycznej potęguje chaos naukowy w badaniach nad genezą, mechaniką i funkcjami tego zjawiska.

Osobnym wątkiem podejmowany w tej pracy jest polityczne oblicze przemocy. Relacje między polityką a przemocą są niezwykle istotne w dobie współczesności. Tu polityka, działalność państwa przenika i dotyka niemalże wszystkich form i poziomów przemocy. Od życia prywatnego, rodzinnego, wspólnotowego, zawodowego, do form zorganizowanej przemocy lub walki z przemocą państwa. Tu pojawią się też pytania o społeczny sens polityki jako formy organizacji życia człowieka. Z jednej strony, nieco normatywnie, idealistycznie, sensem polityki jest pokój, rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w sposób wykluczający przemoc, destrukcyjny nacisk, opresję. Tu państwo pełni funkcje zmniejszania zakresu przemocy

w relacjach społecznych, lecz także międzysystemowych. Realia często jednak są inne. Za wojnami, terrorem, czystkami etnicznymi, jako inspirator, eskalator, kontroler często stoi polityka lub politycy. Przemoc jest tu tylko kolejnym narzędziem socjotechniki sprawczej stosowanej na miarę potrzeb i możliwości podmiotów politycznych.

Zakres treściowy tego opracowania obejmuje 11 artykułów naukowych oraz dwie recenzje. W tekście pierwszym pt.: *„Od filozoficznej arogancji i fascynacji przemocą do imperatywu jej niestosowania”* Jan Hudzik dokonuje analizy zjawiska przemocy w płaszczyźnie rozważań filozoficznych. Autor dokonuje przeglądu różnych ujęć przemocy w tekstach filozoficznych od czasów antycznych. Z drugiej strony proponuje autorskie ujęcie przemocy jako kategorii „pamięci wyobrazeniowo-cieleśno-mięśniowej”. To swoista przeciwwaga wobec tych ujęć przemocy, które fetyszyzują rolę kultury.

Piotr Łukomski w tekście pt.: *„Semiotyka przemocy w perspektywie gier językowych”* wskazuje na problem znaczenia pojęcia przemocy i sensom, jakie się jemu nadaje, zarówno potocznie, jak i w dyskusjach o charakterze naukowym. Swe rozważania Autor opiera o koncepcję gier językowych Ludwiga Wittgensteina, będących odzwierciedleniem pewnych praktyk społecznych, w których każdy człowiek jest zanurzony oraz o myśl Hannah Arendt. Analiza zakresu treściowego pojęcia przemocy zostaje dokonana w kontekście jego wyrazów pokrewnych.

Mirosław Karwat w swym tekście pt.: *„Makiaweliczny typ przemocy”* proponuje rozważania relacji między przemocą a makiawelistycznym typem manipulacji. Punktem wyjścia jest tu komparatystka manipulacji i przemocy jako form gatunkowych socjotechniki sprawczej. Autor wychodzi od pojęcia czystogatunkowej „nagiej przemocy”, by następnie wskazać na charakter relacji, związków, potencjalnych sprzężeń między manipulacją a przemocą. W drugiej części wskazuje na charakter przemocy manipulacyjnej, wykorzystując klasyczny i współczesny model makiawelizmu jako stylu działania, postawy, mentalności i osobowości. Autor dokonuje także opisu wyrafinowanych i perwersyjnych form przemocy makiawelistycznej wraz ze wskazaniem ich konkretnych przykładów.

Przemysław Potocki w artykule pt.: *„Warunkowy charakter przemocy w systemach społecznych: próba konceptualizacji”* rozważa problem przemocy w odniesieniu do systemu społecznego oraz jego dynamiki. Autor szczególnie zwraca uwagę na rolę przemocy w stabilizacji lub destabilizacji systemu społecznego. Analizy dokonuje na trzech płaszczyznach – państwa, gospodarki i kultury – które odpowiadają trzem, wymienio-

nym przez Autora, typom przemocy – fizycznej, strukturalnej oraz symbolicznej i kulturowej. W tekście wskazano również na zależność między czynnikami wewnątrzsystemowymi i zewnątrzsystemowymi a zakresem występowania powyżej wspomnianych typów przemocy.

Artur Laska w tekście pt.: „*Między empatycznym umyśłem a banalnością zła – biokulturowe źródła przemocy w polityce*” przybliży nurt w badaniach nad agresją i przemocą zorientowany na sferę biologiczną. Autor dokonuje operacyjnego zdefiniowania przemocy oraz przybliży główne założenia badaczy (ideologów) przemocy w nurcie neurobiologicznym, instynktywistycznym. Nie ogranicza się tu tylko do krytycznego odbioru tych rozważań, lecz identyfikuje inne, niebiologiczne źródła przemocy: sytuacyjne, ideologiczne oraz wskazuje na procesualność i złożoność czynników skutkujących zachowaniami przemocowymi.

Mirosław Karwat w tekście pt.: „*Mentalność i socjotechnika wojenna*” podejmuje istotny problem roli i znaczenia przemocy w życiu politycznym. Z jednej strony proponuje tu ujęcie skłonności do przemocy, zachowań destrukcyjnych, agresywnych jako typu mentalności wojennej. Mentalność to trwała postawa, styl, sposób rozwiązywania spraw drogą siły, narzucenia, brutalnością. To także wizja polityki jako „wojny wszystkich ze wszystkimi”, szukanie i eliminacja wrogów. Socjotechnika wojenna wskazuje na znaczenie wątków prakseologicznych. Tu przemoc, agresja, wojna są narzędziami sprawczymi, takim jak inne. W polityce taka wizja „kultury wojennej”, „wojny na górze” tworzy klimat walki o władzę, walki z władzą i walki w ramach władzy.

Artykuł Filipa Pierzchalskiego dotyczy problemu przemocy wobec kobiet. Autor nie ogranicza się jedynie do wspomnianego w tytule ekonomicznego wymiaru, wskazując, że jest to element głębiej zakorzeniony w zinternalizowanym przez jednostki systemie patriarcalnym, który stale narzuca konkretne role, wartości, stereotypy, zachowania itp. i prowadzi do podporządkowania kobiet mężczyznom. Ów system ulega ciągłej reprodukcji, tworząc i legitymizując konkretny ład społeczny o charakterze maskulinistycznym. Ponadto Autor wskazuje także na psychologiczne i neuropsychologiczne determinanty przemocy wobec Polek.

Daniel Mider w tekście pt.: „*Moralne przyzwolenie na przemoc polityczną. Próba adaptacji klasycznego narzędzia pomiaru stadiów rozwoju rozumowania moralnego Lawrence’a Kohlberga*” podejmuje kwestię moralnej oceny oraz akceptacji dla przemocy politycznej. Autor, korzystając ze skali stadiów rozwoju moralnego L. Kohlberga oraz eksperymentu myślowego dylematu Janusza (*Heinz dilemma*), skonstruował narzędzie badawcze,

które pozwoliło na przeprowadzenie badań metodą ankietową. Na ich podstawie ukazuje postawy Polaków wobec przemocy oraz przedstawia ich poziom moralny w odniesieniu do tego zjawiska.

Jacek Ziółkowski w artykule pt.: „*Wroga agresja. Geneza i funkcje polityczne*” skupia się na zjawiskach agresji, wrogości oraz przemocy. Zwraca uwagę na różne kierunki definiowania tychże pojęć oraz wskazuje na wielość możliwości wyjaśniania powyższych zjawisk – od biologicznych po społeczno-kulturowe. Autor dokonuje również analizy funkcji, jakie pełni polityka w stosunku do zjawiska wrogiej agresji oraz wskazuje także na odwrotną zależność, czyli że mechanizmy i działania polityczne często napędzane są przez agresję, wrogość, prowadząc do przemocy.

Przedmiotem tekstu Sławomira Czapnika oraz Damiana Winczewskiego są poglądy dwóch socjologów – Johana Galtunga oraz Zygmunta Baumana – dotyczące przemocy. Autorzy zwracają uwagę na pojęcia przemocy bezpośredniej o charakterze fizycznym, przemocy strukturalnej, którą można w dużym skrócie określić jako ograniczanie oraz przemocy kulturowej, dotyczącej uprawomocniania innych typów przemocy. Ukazane zostały również późniejsze badania dotyczące przemocy strukturalnej. Ostatnią część tekstu stanowią poglądy Zygmunta Baumana odnoszące się do przemocy w systemach totalitarnych.

Piotr Rutkowski w artykule pt.: „*Neuropolityczne instrumenty przemocy politycznej*” podejmuje zagadnienie agresji oraz przemocy instrumentalnej w polityce z perspektywy neuropolityki – obszaru znajdującego się na styku neurobiologii, psychologii i nauk o polityce. Autor wskazuje, że przedmiotem przemocy, szczególnie rozumianej jako ograniczanie, mogą być mechanizmy związane z funkcjonowaniem mózgu człowieka. Wiedza oraz narzędzia z zakresu neuropolityki stanowią faktyczne i potencjalne źródło wpływu na jednostki i ich percepcję polityki czy systemu w ogóle.

Przedkładamy czytelnikowi również dwie recenzje, które dotyczą współczesnych problemów naukowych – zarówno wciąż dyskutowanych problemów przeszłości i przyszłości teorii polityki, jak i kwestii związanych ze współczesnym społeczeństwem, coraz bardziej zdominowanym przez technologię i podlegającym coraz dalej idącym regułom racjonalności instrumentalnej.

Wyrażamy nadzieję, że niniejszy tom będzie przyczynkiem do dalszej żywej i wciąż aktualnej dyskusji naukowej o agresji, przemocy i wrogości – ich źródłach, przejawach i konsekwencjach, do której zapraszamy.